

OROL BO'YI XALQLARI ETNOSI VA DINIY E'TIQODLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8394728>

Yakupov Aydos Kiyasatdinovich

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Annotatsiya

Orol bo'yi xalqlari tarixi haqida ma'lumotlar Orol dengizi muammosi global darajaga chiqqandan keyin kengroq o'rganila boshlandi. Orol bo'yi xalqlari etnosi, madaniyati, ma'naviyati va diniy e'tiqodlari haqidagi ba'zi ma'lumotlar bilan bu maqolada tanishish mumkin.

Kalit so'zlar

Orol dengizi, tasavvuf, Gurganj, vaqf, Ma'mun akademiyasi, Beruniy, Ibn Sino, madras, masjid.

Sharqshunoslik va turkologiya fanida Etnosotsyal, etnopolitik va etnokulturiy hayotni o'rganish va Aral-Kaspiy oralig'idagi ko'chmanchilar merosini o'z ichiga olgan ko'plab ishlar paydo bo'ldi.

Erta o'rta asrlarda turkiy va turkiy bo'lmagan ko'chmanchilar-etnik guruhlar Janubiy Uraldan, G'arbiy Sibirdan O'rta Osiyo oralig'iga, egarchilik tsivilizatsiyasi hududlariga, xususan Shimoliy Xorazm, So'g'da, Chacha, Naxshab va Farg'onaga ko'chib o'tdilar.

Janubi-Sharqiy Orolbo'yi hududida smena ketma-ketligi sodir bo'ldi "Hind-Yevropa "tillari nomad," turkiy bo'lmagan " (fin-ugor mikro etnoslar) turkiy tilli, keyinchalik mongol tilida so'zlashuvchilar deb nomlangan qabilalar paydi bo'ldi.

Qadimgi va o'rta asrlarda "Ulli dala" dashtlarida (Buyuk dasht-Deshti-qipchoq) turkiyzabon va turkiy bo'lmagan ko'chmanchilar kuchli harbiylarga ega edi.

Nomad (Ko'chmanchi) davlatlar begona erlar va qo'shni davlatlarning shaharlarini kengaytirish uchun harbiy "simbiozlar" yaratdilar. Tarixiy etnologiya erda o'rta asrlarda turklarning 92 ta tarmog'i, o'rta asrlarda Deshti-Qipchoq dashtlarida, Orol dengizi atrofida "92 baula qipchoqlar" (rus yilnomalarida токсобичи-половцев deb berilgan) mavjudligi to'g'risida dalillarni beradi, ular Sharq va G'arbni bog'laydigan "Buyuk Ipak yo'li" xalqaro savdo yo'lini boshqargan.

Erta o'rta asrlarda Orol dengizi atrofida (eftalit, Kardar, Xorazm, O'g'uz) fin-ugor turkiy "simbiozlari" va etnolingvistik aloqalar faollashdi, Orolbo'yi

shimolidagi keng o'rmon-dasht maydonida turkiy tilli muhitda ugor qabilalarining birlashishi sodir bo'ldi. Sirdaryo va Amudaryo orollarining janubi-Sharqiy deltasida mahalliy etnopolitik va etno-iqtisodiy birlashmalar, cho'l qabilalarining yarim qo'shni xalqlar bilan ittifoqi tashkil etilgan.

IV-VIII asrlarda Xorazm va Kardar chegarasida shakllangan yollanma o'tliq qo'shin bo'lgan "turkiy bo'lmagan" mikro etnik guruhlarning ko'chishi sodir bo'ldi. Arxeologik adabiyotlarda Amudaryo Orolbo'yi hududida g'arbiy Sibirdan fin-ugorlar ko'chib o'tganligi haqida gipotezalar mavjud bo'lib, ular Xorazm va Orolbo'yi etnotoponimikasida sezilarli iz qoldirgan.

Erta o'rta asrlarda Orolbo'yi Janubiy-sharqida joylashgan hudud tarixiy manbalarda Kardar, Qardar, Kyrder, Qard, Keder, Xardyri, Gardalid, Xd, Kdr, hudar, Xadesh, Al-Kardalid va boshqa nomlar bilan berilgan.

Tarixiy-lingvistik fanda "Kardar" (Qardar) so'zining ma'nosi masalasi maxsus o'rganilmagan va aniq etimologik talqinlar mavjud emas. Arab-fors tarixiy-geografik adabiyotlarida Shimoliy Xorazmda, turkiy dunyo bilan aloqa zonasida al-Kardaliyaning turkiy bo'lmagan aholisi yashashi haqida xabar berilgan, ular arxeolog olimlarning taxminlariga ko'ra, qoraqalpoqlarning etnik tarixi va etnogenezida ishtirok etgan.

Shunisi qiziqki, Orolbo'yi etnotoponimikasida ugor tarkibiy qismlarining mavjudligi bor bo'lib, bu erda o'rta asrlarda Kardar-ugor "simbiozi" dan dalolat beradi.

Sirdaryoning Orolbo'yi deltasida "turkiy bo'lmagan" etnotoponimlar, xususan, "Tersyak" qabilasining etnik aholi punktlari, Amudaryoning Janubiy Orolbo'yi deltasida esa "Tersyakin", "ostyak", "Samat" etnotoponimlari mavjud.

Protomadiyar-ugor etnoslarining avlodlari bor. "Tersyak", "ostyak", "Kardar", "Samat"ning kelib chiqishi haqidagi savollar murakkab va bu etnonimlarning etimologiyasi munozarali.

Fin-ugor olimlari "Tersyak" atamasi ugor tilidan kelib chiqqan deb hisoblashadi. Tersyak so'zining ma'nolari – tur, turi, dari, tir, terpek, tir-kran asoslari bilan zoonimiya. Ural Ko'chmanchilari, Orol-Kaspiy oralig'ida, ko'chmanchi O'g'uzlar yashagan joyda bajanaklar hayvonlar va qushlarga, xususan, 922 yilda sayohatchi Ahmad ibn Fadlan eslatib o'tganidek, turnaga sig'inishgan.

Qizig'i shundaki, "Alpomish" dostonida aks etgan "Beshturna", bu turklar va ugorliklarning ma'naviy madaniyatida turnalarga sig'inishga bo'lgan ishonch mavjudligini ko'rsatadi.

Kech antik davrda va erda O'rta asrlarda Janubi-Sharqiy Orolbo'yi hududida "jetiasarlar" qabilalari va ugor substratlarining simbiozi asosida Kardar viloyatining

etnokulturasi va etnoleksikasini shakllantirish jarayoni sodir bo'ldi. Shuning uchun, musulmon sayohatchi-mualliflari Amudaryoning Sharqiy o'ng qirg'og'idagi deltasida "turkiy bo'lmagan" aholi yashayotganini ta'kidlashadi.

Orolbo'yi deltasida Amudaryoning "turklashtirilgan" Janubiy Ural, ob-ugor etnik guruhlarining qo'shilishi, etnik toponimik nomlarning saqlanishi, antrozom atributlari va G'arbiy Sibir va Janubiy Uralning diniy merosi mavjudligi "Buyuk dashtlar" ko'chmanchilari va Shimoliy Xorazmning o'troq-tub aholisi simbiozi jarayonining davomiyligini ko'rsatadi.

Xorazm va Orolbo'yi etnotoponimikasi va etnoleksikasida mavjudligi "turkiy bo'lmagan" so'zlar, bizning fikrimizcha, so'zning ugor tilidan kelib chiqqan ildizlariga ega: kran, keten, kat, Kardar, kurder, Kardar, xixinak, karpan, Kang, kitk, kerd, bijak, pishkanak, urank, sand, ostyak, samat, sarmatian, sas, sak, biz, viz, tur, xivax, brdx, tersyak, mizdak, mazdkan, mitan, labr, tir va boshqalar.

Janubiy Orolbo'yi etnogeografiyasi va ma'naviyatini o'rganish Kardar aholisi Islom madaniyati va tsivilizatsiyasining Kardar – turkiy va "turkiy bo'lmagan" / finn-ugor etnoslari. O'rta Osiyo daryolari oralig'ida shakllanishi va tarqalishi qoraqalpoqlarning moddiy va ma'naviy madaniyatining kelib chiqishini aniqlash uchun katta ilmiy ahamiyatga ega. Dunyo dinlari simbioz zonasida "Orol tuguni" ning roli zardushtiylik, buddizm, nasroniylik, Islom / va Orolbo'yi etnoekologiyasi

Shunday qilib, bizning farazimiz, Ko'chmanchilarni, ularning migratsiya jarayonlarini, etnopolitik aralashmalarni va etnik-madaniy va etnolingvogeografik simbiozni avtohton populyatsiyalari bilan etnoarxeologik o'rganish o'rta Osiyo daryolari oralig'i olib kelingan nomad tarkibiy qismlarining heterojenligi va Finn-ugor mavjudligidan dalolat beradi Etnoleksika va etnotoponimika Orolbo'yi hududida Orientalistlar, o'z davrlarida har bir sharqshunos olimlar, o'rta asrlarda intellektual merosni yashagan va qoldirgan sharqshunos olimlarning merosini o'zgartirdilar, ular Orolbo'yi Islomining olimlari, musulmon dunyosining madaniyati va ilohiyoti tarixida o'ndan ortiq ilohiyotshunos olimlarning nomlari ma'lum va mavjud bo'lib, ular o'zlarini "al-Kardariy" laqabi bilan atashadi. Kerder madaniyatining Orolbo'yi etnoarxeologiyasidagi va qoraqalpoqlarning etnik tarixidagi o'rni va o'rni S. P. Tolstov, T. A. Jdanko, V. N. Yagodin, M. Mambetullayev, T. Xodjayev va boshqalarning asarlarida ishlab chiqilgan.

MANBAA VA ADABIYOTLAR RO'XATI:

1. Markaziy Osiyo tarixi; manbashunaslik va tarixnavistlik izlanishlari. 2-ilmiiy to'plam, Toshkent, 2010, Yusupov O.J. Problemi migratsii nomadov finno-ugrov v Sredneaziatskoe mejdurech'e
2. O.Yusupov Problemi etnogeografii Yujnogo Priaral'ya V rannesrednevekov'e /VI-VIII vv./ Sbornik: Materiali konferentsii NGPI, Nukus, 2009.
3. To'plam, «Kerder madeniyati xam onin tariyxtagi orni Nukus, 2001, s.35.-/ Sbornik; Istoriya i arxeologiya Karakalpakstana, /Sbornik:/ Kerderskaya kul'tura Priaral'skoy del'ti Amudar'i/ Samarkand, 2010.
4. Ugli A. Z. Z. THE PLACE OF ALIKHANTORA SOGUNIY IN THE HISTORY OF EAST TURKESTAN //Colloquium-journal. – Голопристанський міськрайонний центр зайнятості, 2020. – №. 24 (76). – С. 32-33.
5. \$Arslonov Z., Ergashev H. ALIKHANTORA SOGUNIY'S VIEWS ON POLITICAL GOVERNANCE IN EAST TURKESTAN //Студенческий вестник. – 2020. – №. 32-2. – С. 84-85.
6. Zokirjonugli Z. A. Approaches to studying the scientific heritage of Alikhantora Soguni //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2022. – Т. 1
7. Zokirjonugli Z. A. APPROACHES TO STUDYING THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ALIKHANTORA SOGUNI.
8. Arslonov Z. Z. THE PLACE OF ALIKHANTORA SOGUNIY IN THE HISTORY OF EAST TURKESTAN //Colloquium-journal. – Голопристанський міськрайонний центр зайнятості= Голопристанский районный центр занятости, 2020. – №. 24-2. – С. 9-11.
9. Maxsudov D. Развитие исламоведения (корановедения) в Узбекистане: история и современность //Вестник КазНУ, Серия Религиоведение. – 2020. – Т. 21. – №. 1. – С. 60-67.
10. Maxsudov D. Razvitie islamovedenija (koranovedenija) v Uzbekistane: istorija i sovremennost' //Chabarşy. Dintanu serijasy. – 2020. – Т. 21. – №. 1. – С. 60-67.
11. Maxsudov D. The development of transmitted and rational tafsirs //The Light of Islam. – 2019. – Т. 2019. – №. 1. – С. 9.
12. Makhsudov D. Muslim world scientists of the timurids period //The Light of Islam. – 2019. – Т. 2019. – №. 3. – С. 4.

13. Makhsudov D. Manuscripts of abul barakat al-nasafi's works on furu'Al-Fiqh // Asian Journal of Multidimensional Research. – 2023. – Т. 12. – №. 1. – С. 31-34.

14. Mahsudov D. IX-XV асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган тафсилларнинг хусусиятлари // Молодой ученый. – 2020. – №. 14. – С. 311-314.

15. Makhsudov D. R. Mufassirs of Mawarannahr // ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80). – 2019. – С. 539-543.

16. Makhsudov D. R. МУФАССИРЫ МАВЕРАННАХРА В СРЕДНИХ ВЕКАХ // Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 12. – С. 539-543.

17. Makhsudov D. A GENIUS OF THE WORLD // Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 5. – С. 544-548.

18. Islamov Z. Codicological Analysis of Manuscripts of “Mukaddamatu-l-Adab” of Mahmud Zamakhshari in the Funds of the World // The Light of Islam. – 2020. – Т. 2020. – №. 2. – С. 30-36.

19. Islomov Z. International Islamic Academy of Uzbekistan—a result of the reforms worth to the centuries // The Light of Islam. – 2018. – Т. 1. – №. 1.

20. Islomov Z. The role of the international Islamic academy of Uzbekistan in the development of Islamic studies // The Light of Islam. – 2019. – Т. 2019. – №. 1. – С. 1.

21. Islomov Z. Source studies analysis of manuscripts of “muqaddimatu-ladab” in foreign archival funds // The Light of Islam. – 2019. – Т. 2019. – №. 4. – С. 41.

22. Islamov Z. et al. WRITING DOWN OF HADITHS IN THE VII-VIII CENTURIES: APPROACHES AND METHODS // PSYCHOLOGY AND EDUCATION. – 2021. – Т. 58. – №. 1. – С. 5536-5545.